

ΚΡΙΤΙΚΑ ΕΙΣ ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ

1) ΣΟΥΝΙΟΝ (I 1, 1)

2) Ο ΧΑΛΚΟΥΣ ΙΠΠΕΥΣ ΤΟΥ ΚΛΕΟΙΤΟΥ (I 24, 3)

3) Ο ΕΝ ΘΕΣΠΙΑΙΣ ΝΑΟΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΚΑΙ ΕΡΩΤΟΣ (IX 27, 1—6)

Ἡ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ περιηγητοῦ Παυσανίου, ὃ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑλλάδος περιήγησις» φέρεται σήμερον, ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν πάσης ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης καὶ τεκμηριώσεως. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ὅμως παραλλήλως, ὡς πολλάκις μέχρι τοῦδε ἀπεδείχθη, δύναται διὰ τῶν ἐξ αὐτῆς ἐξαγομένων πορισμάτων νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν, συμπλήρωσιν καὶ ἐπανόρθωσιν τῶν διὰ τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἐπελθουσῶν εἰς τὸ κείμενον φθορῶν.

Μικρὰν συμβολὴν ἐπὶ τοῦ τομέως τούτου ἀποτελεῖ καὶ ἡ μετὰ χεῖρας μελέτη, ἐν ἣ ὁ γράφων προσεπάθησε, βάσει τῶν ἐκ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης τεκμηρίων, νὰ ἀποκαταστήσῃ τὰς φθορὰς τριῶν χωρίων τοῦ Παυσανίου. Ἐάν ἡ ἐλαχίστη αὕτη συμβολὴ ἐπιτύχῃ νὰ κινήσῃ τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῶν ἐφθαρμένων τούτων χωρίων τοῦ βασικοῦ διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν ἔργου τοῦ περιηγητοῦ, θεωρηθῇτω ὅτι ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ αὐτῆς.

1.

Παυσανίου I (Ἀττικά) 1, 1.

«Τῆς ἡπείρου τῆς Ἑλληνικῆς κατὰ νήσους τὰς Κυκλάδας καὶ πέλαγος τὸ Αἰγαῖον, ἄκρα Σούνιον πρόκειται γῆς τῆς Ἀττικῆς καὶ λιμὴν τε παραπλεύσαντι τὴν ἄκραν ἔστι καὶ ναὸς Ἀθηνᾶς Σουινιάδος ἐπὶ κορυφῇ τῆς ἄκρας, ...».

Αἱ ἐν Σούνῳ ἀνασκαφαὶ τοῦ Β. Στάη¹ ἀπέδειξαν, ὅτι ὁ γνωστός ναὸς τοῦ ἀκρωτηρίου τούτου ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ποσειδῶνα καὶ οὐχὶ ὡς ἐκ τοῦ χωρίου προκύπτει εἰς τὴν Ἀθηνᾶν Σουινιάδα. Ὁ ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ μνημονευόμενος ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς ἀπεκαλύφθη διὰ τῶν ἀνασκαφῶν (ἐν θεμελίοις) ἐπὶ ἐτέρας κορυφῆς τοῦ Σουνίου². Κατὰ συνέπειαν ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ ὥφειλε νὰ ὑποδείξῃ τὴν θέσιν χάσματος ἐν τῷ ἀνωτέρῳ χωρίῳ, ὅπερ ὑπ' οὐδενὸς τῶν ἐκδοτῶν εἶχεν ὑποδειχθῇ πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν πορισμάτων.

Πρῶτος ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλός μου Α. Χ. Χατζῆς ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκην τῆς διὰ προσθήκης θεραπείας τοῦ χάσματος, ἣν ἐπεχείρησε δημοσιεύσας ἐν ἔτει 1929 διόρθω-

¹ Ἀ. Ἐφ. 1900, σ. 113—150, Ἀ. Ἐφ. 1917, σ. 168—213. Β. Στάη: Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς (Βιβλ. Ἀρχ. Ἐτ.), Ἀθῆναι 1920 [συντομογραφία ΣΝΠΑ]. Ἀλ. Ν. Οἰκονομίδου: Σούνιον (ἀρχαιολογικὸς ὁδηγός), Ἀθῆναι 1957 [συντομογραφία ΣΟ].

² ΣΝΠΑ σ. 40—55. Διὰ τὸν ἀρχιτέκτονα καὶ τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ πρὸ Ι. Τραυλοῦ: Ἀπολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1960, σελ. 66, Εἰκ. 33.

σιν εἰς τὸ χωρίον ³. Κατ' αὐτὸν παράλειψις παρετηρεῖτο μεταξύ τῶν λέξεων *Σουνιάδος*—*ἐπὶ κορυφῇ*, ἥτις ἔδει νὰ συμπληρωθῇ οὕτω :

⁴, καὶ ναὸς Ἀθηνᾶς Σουνιάδος <*** ναὸς Ποσειδῶνος> ἐπὶ κορυφῇ τῆς ἄκρας.

Ὁ Otto Valter ἐν ἔτει 1938, ἐξετάσας τὸ θέμα ἐν σχετικῇ μελέτῃ του ⁵, διετύπωσεν ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ἀποδοχὴν τῆς συμπληρώσεως Χατζῆ, δὲν ἀνῆρσεν ὅμως ταύτην. Τὰ ἀκλόνητα ἐκ τῆς δι' ἀνασκαφῶν διαπιστωθείσης τοπογραφίας τεκμήρια, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκριβολόγος καὶ λεπτομερειακὴ περιγραφή τοῦ Πausανίου, ἥτις διὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνῆς ἀπεδείχθη, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῇ χωλαίνουσα ἐκ παραλείψεως, προφανὸς ὀφειλομένης εἰς τινὰ τῶν ἀντιγραφῶν τοῦ κειμένου.

Τὸ δρομολόγιον τοῦ πλοίου, δι' οὗ κατηυθύνθη πρὸς τὸν Πειραιᾶ ὁ Πausανίας, σαφῶς ἐκ τῆς περιγραφῆς του ἐν I, 1 καθορίζεται. «*Παραπλεύσαν τὴν ἄκραν*», ἥς δεσπόζει ὁ πανταχόθεν θεατὸς ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος, διέρχεται πρὸ τοῦ λιμένος τοῦ Σουνίου καὶ ἔχον ἀριστερὰ τὴν νῆσον τοῦ Πατρόκλου (Γαῖδουρονῆσι), διασχίζει τὴν μετὰ αὐτῆς καὶ τοῦ ἐπὶ τῆς ἐναντι ἀττικῆς ἀκτῆς Χάρακος θαλασσίαν δίοδον, ἵνα εἰσέλθῃ εἰς τὸν Σαρῶνικόν. Ἐκεῖθεν, μέχρι τοῦ Πειραιῶς, ἀπομακρύνεται τῆς ἀκτῆς, ἵνα συντομεύσῃ τὸ μετὰ τοῦ ἀκρωτηρίου Ζωστήρ καὶ τῆς νησίδος Ἑλαιοῦσα (Ἀρσίδα) διάστημα. Ἡ ἀπομάκρυνσις αὕτη συνάγεται ἐκ τῆς μὴ σημειώσεως οὐδενὸς στοιχείου τοπογραφικοῦ καθ' ὅλον τὸν μέχρι τοῦ Πειραιῶς πλοῦν, ἀντιθέτως πρὸς τὰς λεπτομερεῖς σημειώσεις διὰ τὰ εἰς τὸ μετὰ τοῦ ἀκρωτηρίου καὶ νήσου Πατρόκλου ὑπάρχοντα.

Ἡ κατεύθυνσις αὕτη δικαιολογεῖται ἀπολύτως κατὰ τὰς ἀμεταβλήτως μέχρι σήμερον ἰσχυούσας ναυτικὰς συνθηλας. Ὁ πλοίαρχος τοῦ μικροῦ ἀσφαλῶς πλοίου, δι' οὗ ἐταξίδευεν πρὸς Πειραιᾶ ὁ Πausανίας, ἐπεθύμει ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ συντομεύσῃ τὴν θαλασσίαν ὁδόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἀποφύγῃ τὰ ἐνοχλητικὰ πολλᾶς καὶ ἐπιφοβὰ διὰ μικρὰ σκάφη κυκλικὰ ρεύματα τοῦ Σαρωνικοῦ τὰ διὰ τοῦ ἀκρωτηρίου Ζωστήρ κατερχόμενα.

Ὁ Πausανίας διῆλθε λοιπὸν πρὸ τοῦ ἀκρωτηρίου. Ὁ καὶ ἐκ τοῦ ἀνοικτοῦ πελάγους ὁρατὸς ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος (πρβ. τὴν νεωτέραν ὀνομασίαν Κάβο Κολῶνες) εἶναι ἀπολύτως φυσικόν νὰ ἐκίνησεν τὴν προσοχὴν του, ὡς ἀκριβῶς κινεῖ καὶ τοῦ σημερινοῦ ταξιδιῶτου τὴν προσοχὴν τὸ σφζόμενον ἐρείπιον. Ἔστω καὶ τινὰ συνταξιδιώτην ἢ ναύτην τοῦ πλοίου ἂν ἠρώτησεν, νομίζω ὅτι δὲν ὑπῆρχε πιθανότης νὰ ἔλαβεν ἐσφαλμένην πληροφορίαν. Τίς ἐκ τῶν ἐν τῇ θαλάσῃ δὲν θὰ ἐγνώριζε τὸν μεγαλοπρεπέστερον ἐκ τῶν ἐν τῷ Αἰγαίῳ καὶ τὸν ἐν τόσῳ σημαντικῇ θέσει ἐκτισμένον ναὸν τοῦ θεοῦ τῶν κυμάτων;

Λογικῶς ἄρα θὰ πρέπη νὰ ἀποκλείσωμεν παράλειψιν ἢ λάθος ἐξ ἀγνοίας τοῦ Πausανίου ⁶. Τοῦτο ἄλλωστε δεικνύται ἐκ τῶν περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Σουνιάδος καὶ τῶν μετ' αὐτὸν σημειουμένων «... καὶ ναὸς Ἀθηνᾶς Σουνιάδος ἐπὶ κορυφῇ τῆς ἄκρας (πλέοντι δ' εἰς τὰ πρόσω Λαυριόν τέ ἐστιν, ἐνθα ποτὲ Ἀθηναίοις ἦν ἀργύρου μέταλλα) καὶ νῆσος ἔρημος οὗ μεγάλη Πατρόκλου καλουμένη...». Μία ἐκ τῶν ἐρμηνειῶν, ἥτις ἐδόθη εἰς τὸ «ἐπὶ κορυφῇ», εἶναι ἡ τοῦ ἀορίστου προσδιορισμοῦ (=ἐπὶ τινι κορυφῇ) καὶ ὅντως αὕτη συμφωνεῖ πρὸς τὰ ἐκ τῆς ἀρχαιολογικῆς τοπογραφίας δεδομένα. Διότι ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς, ἐκτισμένος ἐπὶ μιᾶς ἐκ τῶν χαμηλοτέρων κορυφῶν τοῦ ἀκρωτηρίου, διακρίνεται μόνον ἐκ τοῦ κυρίως λιμένος καὶ τοῦ «ἀντιπύγου» ἀνατολικοῦ λιμενίσκου. Ἄρα τὰ περὶ αὐτοῦ ἔχουσιν ὁμαλῶς ἐν τῷ χωρίῳ καὶ τὸ χάσμα δὲν δύναται νὰ ἀναγνωρισθῇ, ἐνθα τὸ ὑπέδειξεν ὁ Α. Χ. Χατζῆς. Τὸ χωρίον τῆς ἐπιτομῆς τοῦ Σώσλακος ⁶ εἶναι χρησιμώτατον διὰ τὴν περίπτωσιν. Εἰς μίαν μόνην βραχυτάτην φράσιν περιλαμβάνει τὰ πλέον

³ «Πολέμων» I (1929) σ. 55· πρβ. ΣΟ. σ. 6—12, ὅπου ἐκτενῶς τὰ περὶ τοῦ χωρίου καὶ τὴν διόρθωσιν του.

⁴ Pausanias vor Sunion. «Klio» 31 (1938), σ. 253—256.

⁵ Ὡς ὑποστηρίζει ὁ Β. Στάης, Ἀ. Ἐφ. (1900), σ. 140.

⁶ Περίπλους. Geographi Graeci Minores (C. Müller) I σ. 46.

σημαντικά περί Σούνιου. «*Σούνιον ἀκρωτήριον καὶ τεῖχος· ἱερὸν Ποσειδῶνος*». Ἐκ ταύτης συνάγεται τὸ καὶ ἐκ τῆς λογικῆς μόνον ἐξαγόμενον, ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν σημείωσιν τοῦ ἀκρωτηρίου, παρείχεται πληροφορία περί τοῦ «ἐπ' αὐτῇ» ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος. Ἀλλωστε τὰ μετὰ σημειούμενα διακρίνει ὁ «*παραπλεύσας τὴν ἄκραν*», εἰς τοῦ ὁποίου τὸ ὀπτικὸν πεδῖον δὲν περιλαμβάνεται πλέον ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἡ ἀσφαλῶς ἐκπεσοῦσα περί τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος πληροφορία τοῦ Πausανίου, ἐντοπίζεται ὑφ' ἡμῶν μεταξὺ τῶν λέξεων *Ἀττικῆς—καὶ λιμῆν*, τὸ χωρίον δὲ συμπληρωτέον ὡς ἑξῆς :

«Τῆς ἡπείρου τῆς Ἑλληνικῆς κατὰ νῆσους τὰς Κυκλάδας καὶ πέλαγος τὸ Αἰγαῖον, ἄκρα Σούνιον πρόκειται γῆς τῆς Ἀττικῆς, (ναὸς δὲ Ποσειδῶνος ἐπ' αὐτῇ καὶ τεῖχος)· καὶ λιμὴν τε παραπλεύσαντι τὴν ἄκραν ἐστὶ καὶ ναὸς Ἀθηνᾶς Σουνιάδος ἐπὶ κορυφῇ τῆς ἄκρας (πλέοντι δ' ἐς τὰ πρόσω Λαυρίον τέ ἐστιν, ἔνθα ποτὲ Ἀθηναίοις ἦν ἀργύρου μέταλλα) καὶ νῆσος ἔρημος οὐ με- γάλη, Παιρούλου καλουμένη».

2.

Πausανίου I (Ἀττικά) 24, 3

«... καὶ τὰδε ἔστιν οἱ θεάσασθαι. Κράνος ἔστιν ἐπικείμενος ἀνὴρ Κλεοῖτου, καὶ οἱ τοὺς ὄνυχας ἀργυροῦς ἐνεποίησεν ὁ Κλεοῖτας».

Τὸ χωρίον, ὡς ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τοῦ Πausανίου παρέχεται ⁷, δυσνόητον καὶ φαιδρὸν ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν ὑπομνηματιστῶν ἀρχαιολόγων ⁸, οἵτινες ἐπεζήτησαν ἐν αὐτῷ τὴν διακρίβωσιν τῆς μορφῆς τοῦ ἀφιερώματος τοῦ Κλεοῖτου. Οἱ ἡμέτεροι ὁμῶς καὶ ξένοι μεταφρασταὶ παρῆδον τὴν ἀνωμαλίαν καὶ κατὰ τὰ βεβιασμένως συναγόμενα ἡρμηνεύσαν ⁹ τὸ χωρίον, ἀντιπαρελθόντες τὴν ὑπὸ παλαιότερων φιλολόγων σημείωσιν χάσματος.

Ἡ ἐντόπισις τοῦ χάσματος καθίσταται δυνατὴ διὰ τῆς φράσεως «*καὶ οἱ τοὺς ὄνυχας ἀργυροῦς ἐνεποίησεν ὁ Κλεοῖτας*». Τὸ οἱ ἐθεωρήθη ὑπὸ πάντων σχεδὸν ὡς ἀναφερόμενον εἰς τὸ ἀνὴρ, οὕτω δὲ ἐπλάσθη τραγελαφικῆς ἐννοίας φράσις, δι' ἧς παρουσιάζετο ὁ ἐν τάχει παρερχόμενος τὰ ἐν τῇ Ἀκροπόλει τῶν Ἀθηνῶν ἀφιερῶματα περιηγητῆς ¹⁰, νὰ ἐξετάζη («*διὰ τοῦ φακοῦ τοῦ ὥρολοιοποιοῦ*», ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον) τοὺς ὄνυχας χειρῶν καὶ ποδῶν τοῦ ὑπὸ τοῦ Κλεοῖτου κατασκευασθέντος ἀνδρός.

Τὸ χωρίον ὑπεδείχθη ἤδη ὡς νοσοῦν ὑπὸ τοῦ A. Jahn ¹¹, εἴτα δὲ οἱ Zink καὶ Wieseler ἐπεχείρησαν νὰ τὸ θεραπεύσωσιν ὡς ἑξῆς :

Jahn¹ «*Κράνος ἔστιν ἐπικείμενος ἀνὴρ *** Κλεοῖτου, καὶ οἱ τοὺς ...*» κλπ.

Zink «*Κράνος ἔστιν ἐπικείμενος ἀνὴρ <ἔργον> <τέχνη> Κλεοῖτου, καὶ οἱ ...*».

Wieseler «*Κράνος ἔστιν ἐπικείμενος ἀνὴρ, Κλεοῖτου <ἔργον ὡς τὸ ἐπίγραμμα δηλοῖ **>, καὶ οἱ ...*».

Jahn² «*Κράνος ἔστιν ἐπικείμενος ἀνὴρ, Κλεοῖτου ***, καὶ οἱ τοὺς ...*».

⁷ Χάσμα ὑποδειχθὲν ὑπὸ τοῦ A. Jahn δὲν ὑποδηλοῦται οὔτε ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι τῆς ἐν χρήσει ἐκδόσεως τοῦ F. Spiro (Teubner) I, σ. 61, ἀλλ' οὔτε καὶ ἐν τῇ τοῦ W. H. S. Jones (Loeb) I σ. 122.

⁸ J. E. Harrison ἐν *Mythology and Monuments of Athens*, London, 1890, σ. 421. «*If would be just like such a man to take pleasure in silvering the nails of a statue*».

⁹ Προχείρως πρὸς τὴν Ἀγγλικὴν μετάφρ. τοῦ W. H. S. Jones, «*a man wearing a helmet by Cleoetas, whose nails the artist has made of silver*» καὶ τὴν Ἑλληνικὴν τοῦ Ἀνδρ. Πουρνάρα : «*ὑπάρχει γλυπτικὴ παράσταση ἐνὸς ἀνδρός, ἔργο τοῦ Κλεοῖτου, ποὺ φορεῖ κράνος καὶ τὰ νύχια τοῦ τᾶφτιασε ἀσημένια ὁ Κλεοῖτας*».

¹⁰ Παρατηρεῖται μία συντομία περιγραφῆς τῶν σημειουμένων ἀγαλμάτων ἐν κεφ. 24. Πρὸς τὰ μετὰ τὸ ἀφιέρωμα τοῦ Κλεοῖτου ἀναφερόμενα.

¹¹ A. Jahn *Arx Athenarum a Pausania descripta*, Bonn, 1901, σ. 52. Ὑπόμνημα.[§]

Ὁ Α. Jahn υπέδειξε μικρόν χάσμα κατ' ἀρχήν, υποψιαζόμενος ὅτι ἐξέπεσεν ἡ λέξις *ἔργον* ἢ *τέχνη*, πρὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ κατασκευαστοῦ. Ἐπ' αὐτῆς τῆς βάσεως προέβη εἰς τὴν συμπλήρωσιν ὁ Zink. Ἀλλ' ὁ Wieseler ὑποδείξας τὴν ἀνάγκην προεκθέσεως τῆς ἐν Πaus. VI 20, 14 πληροφορίας, ἐπεξέτεινε τὴν ἔκβασιν τοῦ χάσματος μέχρι τοῦ ἀκαθορίστου.

Αἱ περὶ Κλεοίου πληροφορίαι ἐν VI 20, 14 ἐκτίθενται ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς περιγραφῆς τοῦ Ἱπποδρόμου τῆς Ὀλυμπίας, διότι ἐν αὐτῷ κατὰ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀθήνησιν ἀνδριάντος ὁ Κλεοίας¹³ ἐφήρμοσε διὰ πρώτην φοράν τὴν «*ἐπλάφειν*», μηχανικὸν τι σύστημα ταυτοχρόνου ἐκκινήσεως τῶν ἵππων. Παραθέτω τὸ χωρίον ὡς λίαν ἐνδιαφέρον :

«Τὸ μὲν δὴ ἐξ ἀρχῆς Κλεοίας ἐστὶν ἄφειν (ἵππων ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ) μηχανησάμενος καὶ φρονήσας γὰρ ἐπὶ τῷ εὐρήματι, καὶ ἐπίγραμμα ἐπὶ ἀνδριάντι τῷ Ἀθήνησιν ἐπιγράψαι·

ὅς τὴν ἐπλάφειν ἐν Ὀλυμπίᾳ εὖρατο πρῶτος

ζευξέ με Κλεοίας υἱὸς Ἀριστοκλέους».

Ὁ Κλεοίας «ὡς τὸ ἐπίγραμμα δηλοῖ» ἐπαίρεται διὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς «*ἐπλάφει*» σφωσ. Τὸ ἀφιέρωμά του λοιπὸν ἔδει νὰ ἔχη σχέσιν πρὸς αὐτήν, (ἐφ' ὅσον δεχθώμεν, ὅτι ὁ Ἀθήνησιν ἀνδριάνς εἶναι ὁ ἐπ' Ἀκροπόλει) καὶ κατὰ πρώτην σκέψιν ὑποθέτομεν ἵππων ὡς «*μνᾶμα ἐς αἰεὶ*» τῆς ἐφευρέσεως.

Τὴν ὑπόθεσιν ὁμως ταύτην σαφῶς ἐνισχύει ἡ τοῦ Πausανίου περιγραφή διὰ τοῦ «*καὶ οἱ τοὺς ὄνυχας ἀργυροῦς ἐνεποίησεν ὁ Κλεοίας*», ὅπερ ἐνισχύεται καὶ ἀποκτιᾷ συγκεκριμένον νόημα δι' αὐτῆς. Τί φυσικώτερον ὁ ἀνδριάνς τοῦ Κλεοίου νὰ ἦτο ἔφιππος ;

Κατὰ συνέπειαν ἡ παρατήρησις τοῦ Πausανίου δέον νὰ θεωρηθῇ οὐσιώδης καὶ οὐχὶ ἀσήμαντος λεπτομέρεια, ὡς ἐθεωρεῖτο μέχρι τοῦδε. *Χαλκόποδας* ἵππους (ἔχοντας δηλαδὴ τοὺς ὄνυχας ἐπενδεδυμένους διὰ χαλκῶν ἑλασμάτων) ἀναφέρει ἤδη ὁ Ὅμηρος (Θ 41, Ν 23), ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπίθετον *ἀργυρόπους*¹⁴ (καίτοι κατὰ τὰς ὑπαρχούσας μαρτυρίας μόνον εἰς σκευὴ πόδας ἔχοντα ἀναφέρεται) εἶναι γνωστὸν καὶ ἔχει νόημα τὴν τῶν ἄκρων ποδῶν δι' ἀργυροῦ περιβλήματος ἐπένδυσιν¹⁵. Ὁ Πausανίας ὁμως κυριολεκτεῖ. Τὸ ἐπίθετον *ἀργυρόπους*, δὲν ἀποδίδει τὴν ἀκρίβειαν, διότι ἀργυροὶ ἦσαν μόνον οἱ *ὄνυχες* τοῦ ἀφιέρωματος τοῦ Κλεοίου κατόπιν ἐπενδύσεως ἢ ἐπενθέσεως ἀργυρῶν ἑλασμάτων. Ἡ ἐπένθεσις ἀργυρῶν ἑλασμάτων εἰς λίθινον ἀνδριάντα δὲν εἶναι νοητὴ, οὕτω δὲ ἀναγκαίως ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ἀφιέρωμα ἀπετελεῖτο ἐκ χαλκοῦ ἵππου ἔχοντος ἐπαργύρους τοὺς ὄνυχας καὶ φέροντος ἄνδρα ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ χρησιμοποίησις ἀργυρῶν ἐμπιέστων κοσμημάτων ἐπὶ τῶν χαλκῶν ἀγαλμάτων, κατὰ τὰ ἐξ ἀνασκαφῶν εὐρήματα, ἦτο λίαν διαδεδομένη.

Τὸ κράνος ἄρα ἦτο διάφορον ἀφιέρωμα. Τὰ περὶ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Πausανίου σημειωθέντα ἐξέπεσαν μετὰ τῆς ἀρχῆς τῶν περὶ τοῦ ἀφιέρωματος τοῦ Κλεοίου. Οὕτω τὸ χάσμα ἐν I, 24, 3 συμπληρωτέον ὡς ἑξῆς :

«... καὶ τὰδε ἐστὶν οἱ θεάσασθαι. Κράνος ἐστὶν <*** ὁ ἵππος δὲ χαλκοῦς ἔργον αὐτὸς τε καὶ ὁ> ἐπιεικίμενος ἀνὴρ, Κλεοίου καὶ οἱ τοὺς ὄνυχας ἀργυροῦς ἐνεποίησεν ὁ Κλεοίας».

3.

Πausανίου IX (Βοιωτικά) 26, 8—27, 1—6

«τὸ δὲ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου καὶ αὐτῆς Τύχης, ἐτέρωθι δὲ Ὑγιείας ** τὴν δὲ Ἀθηνᾶν τὴν Ἐργάνην καὶ αὐτὴν καὶ Πλοῦτον οἱ παρεστηκότα ἐποίησε *** (27) θεῶν δὲ οἱ Θεσπιεὺς τιμῶσιν Ἐρωτα μάλιστα ἐξ ἀρχῆς, καὶ σφίσις ἄγαλμα παλαιό-

¹³ Ἰδὲ τὸ περὶ Κλεοίου ἄρθρον τοῦ Lippold ἐν RE³ XI, 1 (1922) σ. 675—6.

¹⁴ Κλίνη : Xenoph. K. Ἀνάβ. IV 4, 21.—δίφρος : IG II² 646, Δημοσθ. XXI, 129.—φορεῖα : Πολυβ. XXX, 25, 18.

¹⁵ Πρβ. τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπὶ θεαινῶν ἀναφερομένου παρ' Ὁμήρῳ ἐπιθέτου ἀργυρόπεζα=ἡ ἀργυρὰ σάνδαλα φέρουσα.

τατόν ἐστιν ἀργὸς λίθος. "Ὅστις δὲ ὁ καταστησάμενος Θεσπιεῦσιν Ἐρωτα θεῶν σέ. βεσθαι μάλιστα οὐκ οἶδα . . .

Τὸν δὲ ἐφ' ἡμῶν Ἐρωτα ἐν Θεσπιοῖς ἐποίησεν Ἀθηναῖος Μηνόδωρος, τὸ ἔργον τὸ Πραξιτέλους μιμούμενος. Ἐνταῦθα καὶ αὐτοῦ Πραξιτέλους Ἀφροδίτη καὶ Φρύνης ἐστὶν εἰκὼν λίθου καὶ ἡ Φρύνη καὶ ἡ θεός. Ἔστι δὲ καὶ ἐτέρωθι Ἀφροδίτης, Μελαυνίδος, ἱερὸν . . .».

Οἱ ἐκδίδονται τοῦ Πausανίου πάντες ἀπεδέχθησαν ¹⁵ τὴν ὑπαρξίν χάσματος ἐν ἀρχῇ τοῦ κεφ. 27. Τοῦτο, ἀκαθορίστου ἐκτάσεως, ἐντοπίζεται ἀπὸ τοῦ κεφ. 26, ὃ κατὰ τὸ νῦν ὑπάρχον κείμενον, τελευτᾷ λίαν ἀποτόμως μὴ δίδον τὴν ἐντύπωσιν πληρότητος τῆς ἐν αὐτῷ ἀρξαμένης διηγήσεως. Ἀντιθέτως ἡ ἀρχὴ τοῦ νῦν κεφ. 27 προϋποθέτει εἰσαγωγὴν ἀναφέρουσαν τὰ κατὰ τὸν ναὸν ἢ τὸ ἱερὸν, ἐν ᾧ εἰσελθὼν ὁ Πausανίας εὐρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκθέσῃ τὰ κατὰ τὴν ἐν Θεσπιαῖς λατρείαν τοῦ Ἐρωτος (27, 1—3), περὶ τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Λυσίππου καὶ τοῦ Πραξιτέλους (3—4) καὶ τέλος νὰ περιγράψῃ τὰ ἐν αὐτῷ ἀγάλματα (4—5) ¹⁶.

Ἐκ τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ πιθανῶς προέρχονται τὰ τρία μικρὰ ἀγάλματα τῆς Ἀφροδίτης (ὡς νομίζει καὶ ὁ τὰς ἐν Θεσπιαῖς ἀνασκαφὰς διενεργήσας καὶ εὐρὼν ταῦτα A. de Ridder), ἅτινα ἐξημοσιεύθησαν ἐν BCH 46 (1922).

Τὴν θέσιν τῶν κατὰ τὸν Πausανίαν «ἐνταῦθα» ὑπαρχόντων ἀγαλμάτων Ἐρωτος, Ἀφροδίτης καὶ Φρύνης, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καθορίσωμεν χωρίον τοῦ Ἀλκίφρονος ¹⁷, ὅστις ἀναφέρει *τέμενος*, ἐν ᾧ ἦσαν ἱδρυμένα ταῦτα. Τὸ «τέμενος» τοῦτο κατὰ παράλληλον μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου ¹⁸, ἦτο *ἱερὸν*, ἐν ᾧ ὑπῆρχε ναὸς στεγάζων τὰ ἀγάλματα, ἅτινα κατὰ τὴν ἐκ τοῦ Ἀλκίφρονος ἐξαγομένην θέσιν ἦσαν *λατρευτικά* ¹⁹. Οὕτω τῇ βοηθείᾳ τῶν παραλλήλων μαρτυριῶν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν *ἐλλείπον* ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Πausανίου τὸν ἐμάχιον παραγράφου, ἐν ᾧ ἀνεφέροντο τὰ κατὰ τὸ *ἱερὸν* Ἀφροδίτης καὶ Ἐρωτος καὶ τὸν ἐν αὐτῷ *ναόν* ²⁰.

Ἐκ τοῦ Ἀλκίφρονος ἐπίσης δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν βέβαιον ὅτι τὸ ἔργον Πραξιτέλους «Ἀφροδίτη καὶ Φρύνης εἰκὼν» ἦτο σύμπλεγμα ²¹ ἀποτελούμενον ἐκ δύο μαρμα-

¹⁵ Πρβ. τὰ Κριτικά Ὑπομνήματα τῶν *Hitzig—H. Bluemner* III¹, σ. 355 καὶ *F. Spiro* III, σ. 58.

¹⁶ Ἡ διήγησις δὲν φαίνεται καλῶς ἀρχίζουσα. Ἐκ ποίας εὐκαιρίας ὁ Πausανίας δραττόμενος ἤρχισε νὰ διηγῇται τὰ περὶ τοῦ θεοῦ Ἐρωτος ;

¹⁷ Ἐπιστολαὶ (ed. M. Schepers, Teubner, 1905, σ. 109) 1 (Fr. 3)· «...τὴν σεαυτοῦ ἐταῖραν ἱδρῶσας ἐν τεμένει. Μέση γὰρ ἔσθηκα ἐπὶ τῆς σῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἐρωτος ἅμα τοῦ σοῦ. Μὴ φθονήσης δέ μοι τῆς τιμῆς· οἱ γὰρ ἡμᾶς θεασάμενοι ἐπαινοῦσι Πραξιτέλη, καὶ οὗ τῆς σῆς τέχνης γέγονα ἀδοξοῦσά με Θεσπιεῖς μέσην κείσθαι θεῶν. Ἐν εἰ τῇ δωρεᾷ λείπει ἐλθεῖν σε πρὸς ἡμᾶς, ἵνα ἐν τῷ τεμένει μετ' ἀλλήλων κατακλινῶμεν. Οὐ μισοῦμεν γὰρ τοὺς θεοὺς, οὐς αὐτοὶ πεποιήκαμεν».

¹⁸ Ἐρωτικὸς. Ἡθ. 753 F (θέσις διεξαγωγῆς τοῦ διαλόγου αἱ Θεσπιαί). «Ἡ δὲ σὶ ν ν α ο σ μὲν ἐνταυθοὶ καὶ σ ι ν ι ε ρ ο σ τοῦ Ἐρωτος (ἐνν. Φρύνη)».

¹⁹ Πρβ. ὑποσημ. 17. «Μέση γὰρ ἔσθηκα ἐπὶ τῆς σῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἐρωτος ἅμα τοῦ σοῦ». Τὸ ἀγαλμα τοῦ Ἐρωτος ἔδει νὰ κατέχῃ τὴν πρὸ τῆς δευτ. πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ λατρευτικὴν θέσιν. Ἀλλὰ δὲν ἦτο μόνον. Παρ' αὐτῷ ὑπῆρχε τὸ ἀγαλμα τῆς συλλατρευομένης Ἀφροδίτης, ἐφ' ἧς τὰ ἀριστερὰ δηρῶνεν ἡ εἰκὼν τῆς Φρύνης.

²⁰ Ὁ ναὸς οὗτος μέχρι τοῦδε ἐθεωρεῖτο μόνον ναὸς τοῦ Ἐρωτος. Τὴν θέσιν του ἔχει καθορίσει ὁ Ἀνδρ. Παπαγιαννόπουλος—Παλαιὸς ἀπὸ τοῦ 1932, πλὴν εἰσέτι ἀνασκαφαὶ δὲν ἐγένοντο. Πρβ. Ὑπόμν. πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, 1953 σ. 32.

²¹ Ὁ L. *Lauroix* ἐν *Repr. des statues sur les mon. Gr.*, σ. 302—305, ἀπαριθμεῖ πάντα τὰ γνωστὰ εἰς αὐτὸν συμπλέγματα τοῦ Πραξιτέλους. Περιέργως πῶς δὲν ἀναφέρει οὐδὲν περὶ τοῦ συμπλ. Ἀφρ.—Φρύνης.

ρίνων ἐπὶ τῆς αὐτῆς πλίνθου ἐσθηοιγμένων ἀγαλμάτων²². Κατὰ τὸν Πausανίαν, τὸ σύμπλεγμα τοῦτο ἦτο τὸ μόνον γνήσιον ἔργον τοῦ Πραξιτέλους, ὅπερ ἐσώζετο ἐν Θεσπιαῖς, ὅτε τὰς ἐπεσκέφθη, νομίζω δὲ ὅτι ἡ παρατήρησις αὕτη ἔχει σημασίαν διὰ τὰ νομίσματα τῶν Θεσπιῶν²³.

Τὰ παρέχοντα τὴν κεφαλὴν τῆς Ἀφροδίτης ὡς σύμβολον θεσπικά νομίσματα ἀποτελοῦν μίαν ἰσχυρὰν ἔνδειξιν, ὅτι ἡ Ἀφροδίτη ἦτο ἡ προστάτις τῆς μικρᾶς βοιωτικῆς πόλεως. Κατ' ἐπιγραφὴν στομίου χαλκῆς ὕδρας²⁴, ἡ πολιοῦχος Ἀφροδίτη, ἐκ τῆς πόλεως λαβοῦσα τὸ ἐπίθετον, ἐλατρεύετο ὡς «*Ἀφροδίτη Θεσπία*», οὐδὲν δὲ κοινὸν εἶχεν πρὸς τὴν «*ἐτέρωθι*» λατρευομένην χθονίαν προελεύσεως «*Ἀφροδίτην Μελαίνιδα*»²⁵.

Διὰ τῆς ἀναγνώρισεως τῆς πολιοῦχος «*Ἀφροδίτης Θεσπιάδος*» ὡς νομισματικοῦ τύπου· συμβόλου ἐπὶ τῶν θεσπικῶν νομισμάτων αὐτομάτως ἀγόμεθα εἰς ἀναγνώρισιν τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματός της ἐπὶ τῶν χαλκῶν τῆς ἐποχῆς τῶν αὐτοκρατόρων. Τοῦτο οἱ νομισματολόγοι ἐξελάμβανον ὡς ἀγαλμα τῆς Ἀφροδίτης Μελαίνιδος²⁶, περιέργως δὲ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν ἀριστερὰ αὐτοῦ ἱσταμένην μικρὰν γυναικεῖαν μορφήν, ἥτις ἐπὶ τῆς αὐτῆς πρὸς τὴν θεὰν «πλίνθου» ἐσθηοίετο. Ὁ ἀναγινώσκων νομίζω πλέον ὅτι μόνος δύναται νὰ ἀντιληφθῇ τὴν σημασίαν τῆς ἀναγνώρισεως ταύτης. Ἡ «*Ἀφροδίτη καὶ Φρόνη*» τοῦ Πραξιτέλους ἀποκτᾷ τὴν διὰ νομισμάτων τεκμηριώσιν της καὶ καθίσταται εὐχερὴς ἡ ἀναζήτησις τοῦ τύπου τοῦ Πραξιτελείου ἀγάλματος ἐκ τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων ἀντιγράφων.

Εἰν τὴν προκειμένην περίπτωσιν προηγήθη τῆς διὰ τεκμηρίων ὑποδείξεως τὸ τεχνοκριτικὸν αἰσθητήριον τοῦ δεινοῦ Γερμανοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης Α. Furtwaengler, ὅστις εἶχεν ἦδη ὑποδείξει τὴν Ἀφροδίτην τῆς Atles ὡς ἀντίγραφον τῆς Θεσπίας Ἀφροδίτης τοῦ Πραξιτέλους. Αἱ ὅφ' ἡμῶν προσκομιζόμεναι νομισματικαὶ πηγαί, ἐπικυροῦσι πλέον τὴν ὑπὸ τινων ἀμφισβητηθεῖσαν²⁷ ὑπόδειξιν τοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ²⁸.

Ἄλλ' ὅς ἐπανεέλθωμεν εἰς τὸ χωρίον τοῦ Πausανίου. Ἀναγκαίαν νομίζομεν τὴν διὰ προσθέσεως φράσεως μερικὴν κάλυψιν τοῦ χάσματος βάσει τῶν ἀνωτέρω διαπιστωθέντων, ὡς ἑξῆς:

«Τὸ δὲ ἀγαλμα τοῦ Διονύσου καὶ αὐθις Τύχης, ἐτέρωθι δὲ Ὑγίειας *** τὴν δὲ Ἀθηναίαν τὴν Ἐργάνην καὶ αὐτὴν καὶ Πλοῦτον οἱ παρσητηκότα ἐποίησε <**** Ἔστι δὲ ** ἱερὸν Ἀφροδίτης καὶ Ἐρωτος καὶ ναὸς ** ἐν αὐτῷ **> (27) θεῶν δὲ οἱ Θεσπιεὺς τιμῶσιν Ἐρωτα μάλιστα ἐξ ἀρχῆς...».

²² Πρβ. ὑποσημ. 17 «ἐσθηκα ἐπὶ τῆς σῆς Ἀφροδίτης (ἐνν. Φρόνη)».

²³ Οὕτω ἐξηγεῖται διατὶ μόνον αὐτὸ ἀπεικονίζεται εἰς τὰ νομίσματα τῆς ἐποχῆς τῶν αὐτοκρατόρων. Ὁ Ἔρως δὲν ἀπεικονίζεται ἐπὶ τῶν νομισμάτων, διότι δὲν ὑπῆρχε τὸ πρωτότυπον. Πρβ. Στράβωνος, Γεωγρ., IX 2, 25.

²⁴ Ταύτην συνεπλήρωσα καὶ ἐσχολίασα εἰς τὸ περιοδ. «Πλάτων» Ζ' (1955) σ. 342 κ.ε.

²⁵ Πρβ. τὰ ὑπὸ τοῦ Fiehn σημειούμενα ἐν RE³ λ. Ἀφροδίτη Σημειωτέον ὅτι τὸ ἐν Θεσπιαῖς ἱερὸν τῆς Μελαίνιδος διαστέλλεται ἀπὸ τοῦ τῆς Θεσπίας διὰ τοῦ «ἐστι δὲ καὶ ἐτέρωθι».

²⁶ Imhoof—Gardner: Numism. Comm. to Paus. σ. 117.

²⁷ Meisterwerke σ. 517 κ.ε. Ἐναντίον Rizzo: Prassitele σ. 26—27, Picard: Manuel III σ. 462.

²⁸ Τὰ προκύπτοντα ἐκ τῆς ἀσφαλοῦς πλέον ταυτίσεως θέματα, ὡς τὸ τῆς ἀναζητήσεως τῶν ἀντιγρ. τῆς εἰκόνης τῆς Φρόνης, τὸ τῆς θέσεως τῶν χειρῶν τῆς Ἀφροδίτης, τὸ τῆς κακῆς συναρμοολογήσεως τοῦ ἀντιγράφου τῆς Atles, κ.ἄ. θὰ μὲ ἀπασχολήσωσιν εἰς ἰδιαιτέραν μελέτην εἰδικοῦ χαρρακτῆρος.